

Boekbespreking: publicaties Jord Hanus¹

Welvaart en ongelijkheid in 's-Hertogenbosch in de lange zestiende eeuw (1500-1650).

De sociaal-economische geschiedenis van de stad herzien.

Anton Schuttelaars

Sinds jaar en dag wordt de studiezaal van het Stadsarchief geregeld bezocht door studenten van de Universiteit van Antwerpen, die voor allerlei soorten historisch onderzoek gretig gebruik maken van de rijkdom van de Bossche archivalia. Naast scripties leverde dit – het zal de lezer niet zijn ontgaan – een aantal boeiende artikelen in de *Bossche Bladen* op.

De voorstelling van 'de boerenadvocaat' is een satire op het misbruik dat werd gemaakt van goedgebouwde boeren. Deze advocaat ontvangt zijn klanten in het kantoor van een belastinginnehmer. Schilderij door een navolger van Pieter Bruegel de Oude, omstreeks 1600. (Collectie Noordbrabants Museum, bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Van deze Belgische – Brabantse – historici is Jord Hanus ongetwijfeld de meest productieve en de meest volhardende. Sinds hij in 2004 op aanraden van zijn promotor Bruno Blondé een onderzoek naar de publieke kredietmarkt in Den Bosch in de eerste helft van de zestiende eeuw begon, heeft de geschiedenis van onze stad hem niet meer met rust gelaten. Mettertijd heeft hij zijn perspectief verbreed, zowel inhoudelijk – van de publieke en private kredietmarkt naar de sociaal-economische ontwikkeling van de stad – als in de tijd – van de eerste helft van de zestiende eeuw naar de 'lange zestiende eeuw', de periode 1500-1650. Dit onderzoek heeft heel wat oude 'waarheden' over het

---

¹ Een beknopte versie van deze bespreking (in het bijzonder betreffende het proefschrift uit 2010) staat in *Bossche Bladen* jrg. 2011 afl. 1.

Bossche verleden omvergeworpen en tot menig nieuw inzicht geleid. Hierna zullen zijn belangrijkste publicaties nader worden besproken (zie de literatuurlijst aan het eind van deze bijdrage).

Publieke en private kapitaalmarkten

We beginnen met de publieke en private kapitaalmarkten van 's-Hertogenbosch. Na een voorpublicatie in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* publiceerde Hanus zijn bevindingen in 2007 in *Tussen stad en eigen gewin*. Waar in dat boek de meeste aandacht uitgaat naar de publieke rentemarkt, werkte hij in een artikel uit 2009 in het *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* met name de private kapitaalmarkt nader uit.

Vergeleken met de tegenwoordige belastingdruk van bijna 40% - dat wil zeggen dat 2/5 van het Bruto Binnenlands Product als belasting aan de overheid wordt betaald - is de opbrengst van de zestiende-eeuwse stedelijke accijnzen van amper enkele procenten van het jaarlijkse inkomen van de Bosschenaren, uiterst gering te noemen. De accijnsinkomsten waren in toenemende mate te gering om te voldoen aan de almaar groeiende financiële eisen van de landsheer. Hoe toch die geldhonger te stillen? Accijnsverhogingen of heffing van directe belastingen op inkomen of vermogen waren probate methodes om de schatkist te spekken. Toch werd slechts zelden naar dit soort middelen gegrepen: ze waren impopulair en konden tot ernstige sociale onlusten leiden. De meest gangbare uitweg uit de financiële nood was daarom veelal een andere: gebruik maken van de kapitaalmarkt door de verkoop van stadsrenten.

De stad 's-Hertogenbosch verkocht in de late middeleeuwen en vroeg-moderne periode grote hoeveelheden renten op het *corpus* van de stad aan particuliere beleggers. De uitgifte van deze 'stadsrenten' - lijfrenten op het leven van één of twee personen en erfrenten waarvan de looptijd oneindig was - stelde het Bossche stadsbestuur in staat om in korte tijd grote sommen geld te mobiliseren.

Regelmatige renteverkopen leverde inderdaad snel en veel geld op, maar bezorgden de stad onvermijdelijk ook een toenemende schuldenlast. Eind vijftiende eeuw liepen die schulden de spuigaten uit: jaarlijkse accijnsinkomsten van nog geen 25.000 gulden staken schril af tegen een rentelast van meer dan 25.000 gulden per jaar en meer dan 110.000 gulden aan achterstallige rentebetalingen. In het eerste decennium van de zestiende eeuw volgde dan ook onder druk van de landsheer een sanering van de stedelijke financiën: geen verkoop van nieuwe stadsrenten, maar - hoe impopulair dit ook was - directe belastingen, de zogenaamde *gemene zettingen*. Nadat deze operatie met redelijk succes was afgerond werd vanaf 1510/1 de renteverkoop op grote schaal hervat, wat in de jaren 1540 weer tot rode cijfers in de stadsrekeningen leidde. Toch - zo stelt Hanus vast - bleef 's-Hertogenbosch schijnbaar zonder veel problemen aanzienlijke sommen geld aantrekken via de publieke rentemarkt en bleef de stedelijke kredietwaardigheid op peil.

Vervolgens worden de kopers van deze stadsrenten onder de loep genomen. Kopers van buiten de stad waren er nauwelijks, de renten werden vrijwel zonder uitzondering door Bosschenaren gekocht. En zeker niet alleen door de allerrijkste inwoners van de stad. Zowat de helft van de stadsbevolking bleek over voldoende middelen te beschikken om een voordelige lijfrente op de stad aan te schaffen. De grootste rentekopers behoorden natuurlijk wel tot de rijkste Bosschenaren. De zwaarste beleggers hadden een commerciële achtergrond en maakten deel uit van de stadsregering. Een duidelijk *politieke* motivatie voor renteaankopen is echter volgens Hanus niet hard te maken, eerder lijken *economische* overwegingen een doorslaggevende rol te hebben gespeeld.

Tenslotte richt Hanus zijn blik op de private rentemarkt. Hij turfde de overdracht van erfciijnzen, erfpachten en lijfrenten in de schepenprotocollen - het zogenaamde *Bosch' Protocol* - over de periode 1508-1512. Hieruit blijkt dat in de private kapitaalmarkt in de jaren 1510-1512 twee tot drie keer zoveel geld omging als bij de verkoop van stadsrenten in diezelfde periode. Let wel: het gaat hier uitsluitend om renten op onderpanden binnen de stad, in totaal slechts 20-30% van de totale private kredietmarkt, waarin ook veel renten omgingen op onderpanden in de Meierij en ook wel elders. Net als bij de publieke rentemarkt zijn vervolgens ook de investeerders in private renten aan een nader onderzoek onderworpen. Meer dan de helft van de rijkste Bosschenaren kocht tussen 1508-1512 minstens éénmaal een rente op de private kapitaalmarkt. Niet meer dan vanzelfsprekend is dat de rijkste stedelijke groepen de grootste investeringen in renten deden. Opvallender is dat 18 tot 25 procent van de deelnemers aan het kredietverkeer uit de armste helft van de bevolking kwam. Met andere woorden: zelfs relatief arme mensen konden zich renten veroorloven. De brede toegankelijkheid van dergelijke pre-industriële rentemarkten wordt met deze bevindingen opnieuw bevestigd.

Een laatste aspect dat Hanus en passant aanstipt is de rol van de stadssecretarissen in de private rentemarkt. Zij waren het die transacties in het schepenprotocol vastlegden, zij wisten wie kapitaal ter beschikking had en wie om geld verlegen zat en konden als intermediair beide partijen bij elkaar

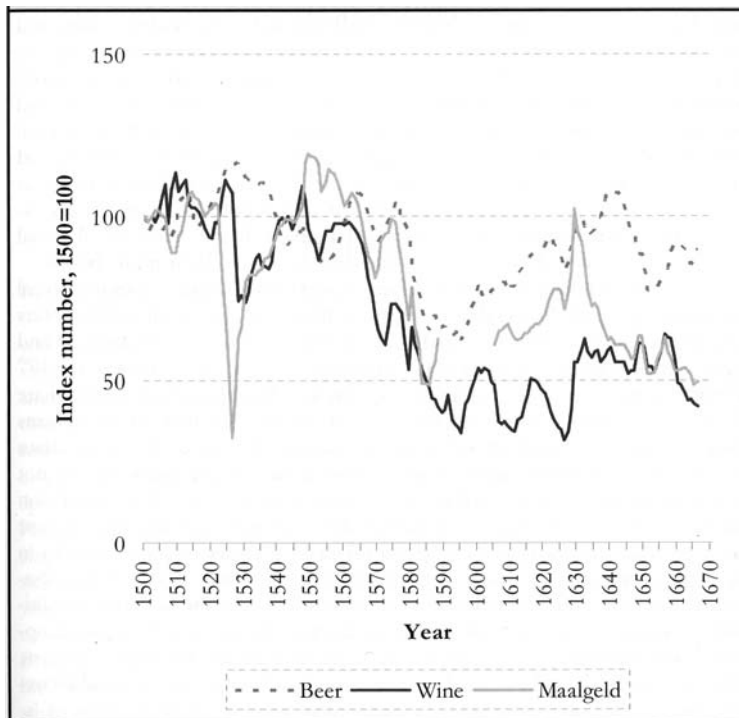
brengen. Tussen 1508 en 1512 trad bij enkele honderden transacties een secretaris op als koper namens een instelling of particulier. Mogelijk had hij in deze gevallen zelfs *carte blanche* om bij afwezigheid van de opdrachtgever renten aan te kopen. De interestvoet bij renten waar secretarissen als tussenpersoon optraden lag steeds een half procent hoger dan bij andere renten. Met andere woorden: de jaarlijkse uitkering aan de geldschieter was in deze gevallen hoger dan wanneer die de rente zelf rechtstreeks kocht.

Leggen we publieke en private rentemarkten naast elkaar dan is de conclusie helder: de grote beleggers in de stedelijke publieke schuld behoorden vrijwel zonder uitzondering tot de belangrijkste geldschieters op de private kapitaalmarkt. Zo kocht Ambrosius vanden Hanenberch in de onderzochte periodes voor 4.075 gulden aan private renten (1508-1512) en voor 2.773 gulden aan stadsrenten (1510-1519). Duidelijk is dat dezelfde sociale groepen en vaak dezelfde personen op beide rentemarkten actief waren.

Sinds de vijftiende eeuw kende 's-Hertogenbosch een sterk ontwikkelde kapitaalmarkt waarin honderdduizenden guldens omgingen. Deze kapitaalmarkt was breed toegankelijk, interestvoeten waren relatief laag en van drempels was nauwelijks sprake (uitgezonderd alleenstaande vrouwen, die bij aankoop van een rente gemiddeld een lagere rentevoet kregen en bij verkoop een hogere prijs betaalden). De Bossche rentemarkt deed nauwelijks onder voor de Antwerpse, terwijl die van Gent en Parijs probleemloos werden overtroffen. Het stadsbestuur maakte gretig gebruik van deze markt door met de verkoop van stedelijke renten kapitaal te mobiliseren om aan de steeds toenemende financiële eisen van de landsheer te voldoen zonder de stedelijke bevolking met impopulaire maatregelen tegen zich in het harnas te jagen.

Welvaart en ongelijkheid

In *Tussen stad en eigen gewin* uit 2007 volgt Hanus nog de tot dan toe gangbare opvattingen over de sociaal-economische ontwikkeling van 's-Hertogenbosch in de vroegmoderne tijd. Hij moet hier toen al zijn bedenkingen bij hebben gehad. In zijn dissertatie uit 2010 neemt hij het onderwerp van de economische ontwikkeling van 's-Hertogenbosch en de sociale gevolgen daarvan voor de Bosschenaren dan ook grondig bij de horens. Op basis van een groot aantal seriële bronnen, statistische bewerkingen, economische theorieën en heel veel vooronderstellingen komt hij tot een aantal nieuwe bevindingen en een behoorlijk bijgesteld beeld van de Bossche sociaal-economische geschiedenis.

Een van de vele figuren in het boek: grafiek van de stadsinkomsten per inwoner uit de accijnzen op bier en wijn en uit het maalgeld (belasting op het malen van graan), 1500-1670. Duidelijk zichtbaar is de terugval na ca. 1580 en het geleidelijk herstel vanaf ca. 1600. (Dissertatie p. 95; bewerking: Nika Vught)

Hanus gaat uit van trends in de hedendaagse nationale en internationale geschiedschrijving die zich bezighouden met grote vraagstukken als staatsvorming en economische groei. Hij wil een vernieuwende bijdrage leveren aan deze debatten – die vaak een hoog niveau van abstractie hebben – door zich juist te concentreren op één concreet, goed gekozen voorbeeld. Daar 's-Hertogenbosch in de bewuste periode bijzonder veel

relevante bronnen bezit, leent deze stad zich bij uitstek tot wat Hanus 'thick reading' noemt: het tot op het bot filteren en vanuit alle mogelijke standpunten benaderen van het bronnenmateriaal. Zoals gezegd, hij sluit nadrukkelijk aan bij internationale debatten. De dissertatie is dan ook in het Engels geschreven en draagt de titel *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of 's-*

Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650, wat vertaald zoveel wil zeggen als: Welvaart en ongelijkheid in de Nederlanden. 's-Hertogenbosch tijdens de lange zestiende eeuw, 1500-1650.

Hanus maakt voornamelijk gebruik van seriële bronnen die geschikt zijn om lange-termijnontwikkelingen te traceren, zoals: belastinglijsten als gemene zettingen en heffingen op huishuurwaarden, haardentellingen, verpondingsregisters, accijnzen (bier, wijn, maalgeld, versterf lateraliter, zestigste penning etc.), doopregisters, poorterboeken, lijsten van nieuwe ambachtsmeesters, renteverkopen op de publieke en private kapitaalmarkt, gegevens over prijzen en lonen etc. Sommige bronnen zijn nog niet eerder voor soortgelijk onderzoek gebruikt. Met name het gebruik van de registers van de verponding (een soort grondbelasting) uit het midden van de zeventiende eeuw maakt het mogelijk om analyses over de eeuwwisseling heen tot het midden van de zeventiende eeuw door te trekken. Daarbij dient wel aangetekend dat het gat van tachtig jaar tussen de laatste bruikbare zestiende-eeuwse belastinglijst van 1557 en het eerste verpondingsregister van 1636 wel erg groot is.

Voorbeeld van een welvarende Bosschenaar: Christophorus Vladeracken (1524-1601), rector van de Latijnse school alhier. De geleerde humanist maakte deel uit van de stedelijke elite. Anoniem portret. (Collectie Noordbrabants Museum)

De zeer inventieve interpretatie van het bronnenmateriaal aan de hand van allerlei economische theorieën en statistische bewerkingen levert, hoewel veel van de bronnen dus al vaker zijn gebruikt, toch talrijke nieuwe inzichten op. Bijna al die bronnen dateren van na 1500. Reden voor Hanus om dat jaartal als beginpunt van zijn onderzoek te nemen. Over de periode vóór 1500 wordt helaas nauwelijks gesproken, ook niet waar het betoog daar bijna om smeekt: was bijvoorbeeld de grote economische bloei in het eerste decennium van de zestiende eeuw nu een voortzetting van een langere groeiperiode?

Her en der benadrukt Hanus dat hij noodgedwongen met hypothesen moet werken, dat dus de conclusies niet altijd even hard zijn. Voor de lezer die niet zo vertrouwd is met economische theorieën en evenmin de ingewikkelde statistische bewerkingen tot in de finesses kan volgen, dringt zich soms de gedachte op dat Hanus met evenveel gemak het tegenovergestelde met een combinatie van feiten, hypothesen, berekeningen en bewerkingen zou kunnen onderbouwen. Bij de verdediging van zijn proefschrift op 5 mei 2010 legden vakgenoten de jonge promovendus weliswaar het vuur na aan de schenen - zeker ook op een aantal methodologische punten -, maar de algemene teneur was toch zeer positief, zowel wat betreft de innovatieve werkwijze als de gevonden resultaten. Daar kan ik mij in alle bescheidenheid alleen maar bij aansluiten.

Bevindingen

We laten het comparatieve element hier verder buiten beschouwing, evenals de technische en theoretische aspecten, en concentreren ons op de belangrijkste bevindingen die de dissertatie biedt de over geschiedenis van 's-Hertogenbosch. In de eerste plaats richt Hanus zich op de ontwikkeling van de Bossche economie in de periode 1500-1650, door te kijken naar de bevolkingsevolutie, gegevens over consumptie en door een schatting te maken van wat hij het *Gross Urban Product of Bruto Stedelijk Product* noemt, zeg maar de stedelijke tegenhanger van ons Bruto Binnenlands Product.

De bevolking van de stad steeg in het begin van de zestiende eeuw sterk en stabiliseerde in de tweede helft van de jaren 1520 tot zo'n 19 à 20.000 inwoners. Het inwonertal bleef daarna betrekkelijk stabiel tot eind jaren 1560, waarna een lichte daling inzette, na 1579 gevolgd door een dramatische terugval. De laatste twee decennia van de zestiende eeuw vormden – de bestaande literatuur onderstreepte dit al – een zeer donkere periode. Het herstel dat na 1600 inzette blijkt echter veel sterker te zijn geweest dan tot nu toe werd gedacht: de bevolking groeide inclusief het omvangrijke garnizoen weer aan tot zo'n 20.000.

Gedurende de zeventiende eeuw telde 's-Hertogenbosch volgens Hanus niet, zoals recent nog beweerd, 12 à 13.000 inwoners, exclusief militairen. vergeleken met de sterke best deed: in 1500 nog de Nederlanden, was Den

ranglijst gezakt. Voor de ontwikkeling van zelfde chronologie: een eeuw, die daarna afvlakte periode van economische

wederopleving die veel sterker was dan tot nu toe verondersteld. De evolutie van het door Hanus Bruto Stedelijk Product per hoofd van de bevolking deze ontwikkeling: tussen 1500 en 1550 steeg dit met 13%, maar tegen 1630 was het teruggevallen tot niveau van 1500. Met andere woorden: de voor een industriële samenleving relatief hoge groei hield geen stand; de toename van de eerste helft van de zestiende eeuw werd na 1579 volledig weggevaagd. Dat neemt niet weg – zo stedelijke economie in de zeventiende lager koopkrachtniveau dan tijdens de eeuw.

berekende illustreert maar liefst onder het pre-uiteindelijk

Om deze ontwikkelingen te verklaren functionele verdeling van het inkomen in door het aandeel van inkomsten uit kapitaal en land in het geschatte Bruto Het blijkt dat waar tijdens de vroeg-ondernemerswinsten de inkomsten uit overtroffen, beide factoren rond 1630

de zestiende eeuw werd na 1579 volledig concludeert Hanus – dat de eeuw floreerde, zij het op een bloeiperiode van de zestiende

heeft Hanus getracht de Den Bosch te reconstrueren, arbeid, ondernemerswinsten, Stedelijk Product te bepalen. zestiende-eeuwse expansie arbeid in grote mate nagenoeg dezelfde bijdrage

aan het Bruto Stedelijk Product leverden en dat tegelijkertijd het aandeel van kapitaalinkomsten uit investeringen in renten, land en onroerend goed fors was toegenomen. Met andere woorden: de Bossche economie 'traditionaliseerde' aanmerkelijk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw en verloor aansluiting bij economische ontwikkelingen die in vooral de Hollandse steden wel doorzetten.

Deze evolutie vinden we weerspiegeld in de ontwikkeling van de beroepsstructuur: de complexe stedelijke economie van de eerste helft van de zestiende eeuw was in de eerste helft van de zeventiende eeuw

veel overzichtelijker geworden. In het begin van de den de stedelijke exportindustrieën (met name textielindustrie, messen- en speldenproductie) voor gelijkheden en ondernemerswinsten. Daarna liep ter dermate drastisch terug, dat de stad in de geen enkele vorm van grootschalige nijverheid voor kende. Deze constatering is in het verleden vaker steevast tot een somber beeld van de Bossche zeventiende eeuw. Hanus stelt echter dat de andere Bossche economie, enerzijds de transitofunctie werken van de Nederlanden en het Rijnland en de stad als centrale plaats voor de Meierij, voor de nodige continuïteit hebben gezorgd. De basis voor de stedelijke stabiliteit kwam steeds meer te liggen bij de productie voor en de bevoorrading van de

zestiende eeuw zorgdiverse vormen van belangrijke arbeidsmodie exportindustrie echzeventiende eeuw exportdoeleinden meer gedaan en leidde dan economie in de twee pijlers van de binnen de handelsnetanderzijds de rol van

De basis voor de stedelijke stabiliteit kwam steeds meer te liggen bij de productie voor en de bevoorrading van de

lokale en regionale markt, getuige bijvoorbeeld ook de aanzienlijke groei van het aantal detailhandelaars en winkeliers in Den Bosch in de loop van de lange zestiende eeuw.

Nu het woord Meierij is gevallen moet worden opgemerkt dat de rol van het omliggende platteland in het boek nauwelijks aan de orde komt. Toch was de interactie tussen stad en platteland zeer intensief. Bosschenaren bezaten veel onroerend goed op het platteland en hadden er veel kapitaal uitstaan. En ook omgekeerd zal dat – zij het in mindere mate? – het geval zijn geweest. Bovendien is bekend dat 's-Hertogenbosch zich zeker in de zeventiende eeuw 'imperialistisch' gedroeg tegenover haar Meierij en steeds de financiële lasten vanuit Brussel en later Den Haag zoveel mogelijk op het platteland wist af te wentelen. De vraag is dan ook in hoeverre de relatieve welvaart van de stad 's-Hertogenbosch ten koste van het omliggende gebied is gegaan.

Gevolgen

Terug naar Den Bosch. Wat waren de sociale gevolgen van de geschetste economische ontwikkeling? Ook hier komt Hanus tot verrassende conclusies. Hij stelt vast dat in weerwil van sterk dalende reële lonen en ondanks processen van polarisatie en proletarisering in met name de bloeiende textielnijverheden, de inkomens in de eerste helft van de zestiende eeuw op vrijwel alle niveaus stegen. De inkomensongelijkheid bleef tijdens die periode nagenoeg gelijk en nam daarna tijdens de zeventiende eeuw zelfs geleidelijk af, waarschijnlijk door de traditionalisering van de stedelijke economie.

Met een mooie analyse van belastinggegevens weet Hanus informatie boven tafel te krijgen over de inkomensmobiliteit op korte termijn, die zeer groot bleek te zijn. Met name in de eerste decennia van de zestiende eeuw was die mobiliteit omhoog gericht. Later namen de mogelijkheden op snelle inkomenswinsten af, hetgeen inderdaad te verwachten is bij een 'traditionaliserende' economie. Met andere woorden: economische groei bood duidelijk grotere kansen tot opwaartse inkomensmobiliteit. In de hele periode 1500-1650 verdiende ten minste 40% van de stedelijke bevolking meer dan het dubbele van wat nodig was om een gezin van vier te onderhouden. Deze inkomensniveaus waren bovendien door de tijd heen betrekkelijk stabiel. Het lijkt er zelfs op dat in deze periode het vooral de lagere inkomensgroepen waren die erin slaagden hun inkomsten te verhogen.

Soms trekt Hanus mijns inziens iets te snel te grote conclusies. Zo blijkt bijvoorbeeld dat hij 40% van alle belastingbetalers in de *gemene zetting* (algemene heffing op de inkomens) van 1502 niet kan terugvinden in de zetting van 1507 (p. 240). Hij benadrukt weliswaar dat identificatie van personen in dit soort bronnen een bekend probleem is, maar stelt dan uiteindelijk toch dat per jaar 400 tot 500 huishoudens uit de belastinglijsten verdwenen, en dat er evenveel nieuwe bijkwamen. Deze verschuivingen schrijft hij voor een belangrijk deel toe aan massale migratiestromen en veel tijdelijke migratie. Ik vermoed eerder dat dit hoge aantal vooral te verklaren is door de genoemde identificatieproblemen en dat door koppeling van andere kwalitatieve gegevens aan die lijsten het identificatiepercentage nog aanzienlijk zal toenemen. Het op die manier 'verrijken' van deze bronnen zou de betrouwbaarheid van Hanus' bevindingen zonder twijfel kunnen vergroten.

De conclusie moge inmiddels duidelijk zijn: het beeld van de ontwikkeling van de Bossche economie met name vanaf het derde kwart van de zestiende eeuw verdient volgens Hanus bijstelling. Tegenover het negatieve beeld in de historiografie stelt hij dat 's-Hertogenbosch in de periode 1500-1650 bovenal een welvarende stedelijke economie was. Hoewel een minderheid van de bevolking onder de armoedegrens leefde, kende een grote meerderheid van de bevolking relatieve voorspoed en een naar pre-industriële normen hoge levensstandaard.

Vroegmodern Den Bosch in kaart

In het kader van zijn dissertatie heeft Hanus een zogenaamd Geographical Information System (GIS) opgezet voor het vroegmoderne 's-Hertogenbosch. Op basis van de oudste kadasterkaart uit 1823, aangevuld met reconstructies van Ortheneind en Begijnhof, tekende hij een kaart van de bebouwing van het vroegmoderne 's-Hertogenbosch. Aan deze kaart koppelde hij vervolgens zoveel mogelijk de gegevens uit de hiervoor genoemde belastinglijsten. Een dergelijk GIS biedt de mogelijkheid om een ruimtelijke analyse te doen van in dit geval de belastingbetalers en de resultaten van die analyse door middel van kaarten op aantrekkelijke en heldere wijze aanschouwelijk te maken. Zo kon bijvoorbeeld worden geconstateerd dat in 1552, 1636 en 1656 slechts een fractie van alle stedelijke gebouwen niet in de belastinglijsten voorkomen.

Een diepgaande ruimtelijke analyse van de gegevens bleek voor zijn proefschrift uiteindelijk niet nodig. In het artikel 'Mapping Sixteenth-Century 's-Hertogenbosch' uit 2008 zet Hanus wel uiteen hoe

Beeld van de verdeling van rijkdom en armoede in de stad (hoe roder hoe rijker). (Niet opgenomen in de dissertatie, zie werkdocumenten op www.ua.ac.be/main.aspx?c=jord.hanus bewerking: Nika grafische vormgeving, Vught)

hij zijn GIS heeft opgezet en gaat hij verder vooral op theoretische aspecten van ruimtelijke analyses en de vele mogelijke toepassingen in. In de handelseditie van zijn dissertatie zal hij zeker meer gebruik maken van dit GIS en ongetwijfeld zullen er meer publicaties volgen.

Besluit

Jord Hanus heeft met zijn proefschrift een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis van de Bossche sociaal-economische geschiedenis in de vroegmoderne periode. Zijn innovatieve werkwijze heeft een aantal nieuwe inzichten opgeleverd die ons nopen ons beeld van 's-Hertogenbosch in die tijd in positieve zin bij te stellen.

Hanus is druk bezig met het voorbereiden van een herziene – opnieuw Engelstalige - versie van zijn proefschrift, die over enige tijd als handelseditie zal verschijnen. Wellicht dat hij in de verdere toekomst voor liefhebbers van de Bossche geschiedenis zijn bevindingen nog eens in zijn moederstaal zal publiceren? Voor wie zolang niet kan wachten: een exemplaar van de dissertatie is in te zien op het Stadsarchief.

Selectieve bibliografie Jord Hanus

- * 'Over miserabele personen en rijke stinkerds. Bossche stadsrenten begin zestiende eeuw', in: *Bossche Bladen* 8 (2006) 38-43;
- * *Tussen stad en eigen gewin. Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007);
- * 'Publiek krediet, privaat kapitaal. Bossche stadsfinanciën en stedelijke rentemarkten op de drempel van de nieuwe tijden (vroeg zestiende eeuw)', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 24 (2007) 58-101;
- * *Mapping Sixteenth-Century 's-Hertogenbosch: Towards a Spatial Analysis of Urban Social Structures* (werkdocument 2008), te vinden op: <http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=jord.hanus>, waar meer *working papers* te vinden zijn;
- * 'Een efficiënte pre-industriële kapitaalmarkt? Het vroeg zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch als voorbeeld', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6 (2009) 82-113; te raadplegen via: <http://www.tseg.nl/2009/3-hanus.pdf> ;
- * *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of 's-Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650* (dissertatie Universiteit van Antwerpen 2010)